

слухняну, рідну машину, яка ось зараз покалічиться в кругу, щоб своїми ранами врятувати решту п'ять паротягів від денікінських рук» [3, с. 8], «Каплуненко ніжно пестив долонею його металеві поручні... і здавалось йому, немов допіру він зустрів старого вірного друга і здали вони вдвох минувшину» [3, с. 12–13]. Збірка «Паротяг Ч-273» мала чітко виконати ідеологічну настанову – створити героїчний образ пролетаріату задля підтримки оптимізму та натхнення на виробничі подвиги. Оскільки важливим орієнтиром соцреалізму було не індивідуально досягнути світ, а стати механізмом втілення ідеологічних настанов, можна говорити про його включеність у контекст масової літератури, що може мати таке ж значення. Що ж до оцінки автором подібної практики, промовистим є той факт, що у своїх спогадах про власний творчий шлях, він оминає її згадкою, викреслюючи із доробку.

Отже, трактування письменниками «Ланки»-МАРСу сутності масової літератури мають два вектори: В.Підмогильний розглядав її як твори розважального характеру, а Б.Антоненко-Давидович надавав терміну соціологічного наповнення. Провідні письменники об'єднання демонструють послідовне відмежування від засобів, характерних для масової літератури як комерційного проекту і для панівних на той час мистецьких практик, аж до періоду ідеологічного тиску.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б. Землею Українською / Б.Антоненко-Давидович. – К., 1930. – 255с.
2. Антоненко-Давидович Б. Неповторний Володя / Б.Антоненко-Давидович // Антоненко-Давидович Б. Здалека й зблизька : Літературні силуети й критичні нариси. – К. : Радянський письменник, 1969. – С. 174–185.
3. Антоненко-Давидович Б. Паротяг Ч-273 / Б.Антоненко-Давидович. – Х. : Молодий більшовик, 1933. – 120 с.
4. Зверев А. Что такое “массовая литература”? // Лики массовой литературы в США. – М., 1991. – С. 33–34.
5. Коряк В. Літературний рік / В.Коряк // Нар. учитель. – 1926. – №45 (97). – С. 2.
6. Косинка Г. Автобіографія / Г.Косинка // Гармонія. Оповідання. Публіцистика. Спогади про Григорія Косинку / Г. Косинка; упоряд. Т.Мороз-Стрілець. – К. : Дніпро, 1988. – С. 21–30.

7. Лебідь Ан., Рильський М. За 25 літ : Літературна хрестоматія. – К. : Час, 1926. – 536с.
8. Лотман Ю. Массовая литература как историко-культурная проблема / Ю. Лотман // Лотман Ю. Избранные статьи : В 3 т. – Таллинн : Александра, 1993. – Т.3. – С. 380–389.
9. Мельник В. Суворий аналітик доби / В. Мельник. – К. : Інститут літератури ім.Т.Г. Шевченка, 1994. – 318 с.
10. Підмогильний В. Оповідання. Повість. Романи / В.Підмогильний. – К. : Наукова думка, 1991. – 793 с.
11. Свербілова Т. П'єси О.Корнійчука 30-х рр. з погляду масової культури («Загибель ескадри», «Платон Кречет») / Т.Свербілова // Слово і час. – №12, 2007. – С.34–48.
12. Таранова А. Стратегії сприйняття масової літератури в сучасному літературознавстві / А.Таранова // Вісник Львівського університету. – Серія філол. – 2008. – Вип. 44. – Ч.2. – С. 47–55.

СУПЕРЕЧКИ ПРО СМАКИ : ДИСКУСІЇ ПРО РОМАН У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ 1910–1970 років

Наталія ЖЛУКТЕНКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Розвідку присвячено вивченню критичних дискусій про роман, які неодноразово виникали у Великій Британії упродовж ХХ ст., та їх впливу на трансформацію літературних смаків у рецепції роману як жанрової форми. Літературні дебати в Англії про долю роману набували різноманітних форм, однак їх закономірні або парадоксальні наслідки неодмінно позначалися на письменницьких стратегіях романістів 1910-х, 1920-х, 1950-х та 1970-х років.

Ключові слова: роман, смак, дискусія, конфлікт, діалог.

В статье исследуются критические дискуссии о романе, которые неоднократно возникали в Великобритании ХХ ст., их влияние на трансформацию литературного вкуса в рецепции романа как жанровой формы. Литературные дебаты в Англии о судьбе английского романа носили разнообразную форму, но их закономерные или парадоксальные последствия неизменно сказывались на писательских стратегиях романистов 1910-х, 1920-х, 1950-х та 1970-х годов.

Ключевые слова: роман, вкус, дискуссия, конфликт, диалог.

The article deals with the critical debates about the state of the novel in Britain in the 20th century and their impact on the modification of literary tastes concerning the treatment of the novel as a most representative genre in English literature of that

age. Literary discussions on the state of the English novel took up different forms, nevertheless their formative or sometimes paradoxical effects influenced the writers' strategies of the 1910s, 1920s, 1950s and 1970s.

Key words: novel, taste, discussion, conflict, dialogue.

Серед нагальних питань сьогоденної дослідницької та викладацької практики й у формуванні стратегій видавничої та культурної політики велике значення має проблема трансформації літературних смаків. Феномен Літературного Смаку заслуговує спеціального багатовекторного вивчення, адже у західній культурі він має довгу історію, а форми впливу на літературний смак доби також були напрочуд різноманітні – від риторично виваженої полеміки до чаші з цикутою, плахи чи концтабору. Усі компоненти запропонованої дихотомії «Смак літератури / література смаків», за очевидної специфіки потрактування, мають спільну дилему – а саме вибір методології їх наукової рецепції. На які критерії покладатися, вивчаючи літературний смак/смаки, наскільки вірогідними можуть бути результати і, зрештою, кому і для чого це потрібно, особливо в наш час? Відповіді, як і самі питання, множинні, а от доречність інтелектуальної процедури їх пошуку для нас, принаймні, очевидна: пост-класична культура, в парадигмі якої перебуваємо, як і будь-яка інша, потребує ціннісного аналізу; й вивчення літературного смаку, його генези й духовного потенціалу не втратить свого значення доти, допоки в цивілізаційному процесі існує культурний шар.

У пошуках інструментарію для такої оцінки почнемо з комунікативної практики. У мовних ресурсах кожної культури ключові ментальні концепти, серед інших знакових процедур їхньої актуалізації, формують реєстр ідіоматики, а їхня значущість позначається на частотності вживання та широті семантики відповідних ідіом. Стосовно концепту смаку (taste) в англійській культурі простий пошуковий експеримент на основі спеціальних ідіоматичних словників та в електронних ресурсах виявив, що за частотністю використання ідіом із семантичним ядром taste маємо двох лідерів – це прислів'я “**tastes differ**” (13,5 млн. випадків вживання, зареєстрованих Google) та ідіоматичний вираз “**an acquired taste**” (11,4 млн. таких випадків). Звісно, ці вражаючі цифри варто множити на коефіцієнт зниження через численні повтори мовного та ситуативного контексту. Однак їх кількісний результат все одно залишиться надзвичайно високим, а відрив у частотності використання наступних зразків ідіоматики виражається у числах тисячного ряду, тоді як ми маємо справу з порядком

мільйонів. Впадає в око очевидна різновекторність смислу обох комунікативних одиниць: перша *експліцитно* декларує свободу смакової орієнтації (tastes differ), друга ж (an acquired taste) наголошує можливість процедури формування смаку, зокрема й літературного, й *імпліцитно* заохочує до цього процесу.

Літературно-критична дискусія як формант літературного смаку посідає помітне місце в британській культурі. Навіть перша класична поетика в Англії – “Захист поезії” Філіпа Сідні (1595) – написана як полемічна відповідь англійського гуманіста такому собі Госсону, який наважився у річищі тогочасного сцієнтизму применшити сенс і значення художньої творчості. Роль літературно-критичних дискусій в Англії ХХ ст. так само вельми важлива, хоч у вітчизняній англістиці про цю складову культурного життя згадують спорадично. Наше дослідження ключових дебатів для століття, що минуло, засвідчує: в основі кожної такої спроби був імпульс довести – “tastes differ”, але у переважній більшості прецедентів науково-критичний чи культурний діалог передбачав саме “набуття смаку” як “an acquired taste”. Зупинимось на деяких моментах цього процесу детальніше.

Активній дискусії про вибір англійською словесністю нових шляхів імпульс надали прихильники естетизму, які ще у 1890-х роках захищали право митців і критиків на вільну, не скуту вікторіанськими обмеженнями думку, що наражало їх на неабиякий спротив носіїв конформістської свідомості. В. Пейтер, Дж. Рьоскін, особливо ж О. Вайлд у статті “Критик як митець” (1890) та у діалозі “Занепад мистецтва брехні” (1889) сперечалися прямо чи опосередковано з провідним вікторіанським критиком Метью Арнольдом і наголошували на важливості суб’єктивності – як у творчому процесі, так і в критиці. Нагадаємо, що останню Вайлд називав “хронікою власної душі”, а приводом для критичної імпрези художнього твору неодмінно вважав потребу “нового, власного, ним самим створеного” мистецького проекту [2, с. 77].

Для учасників британської полеміки про художні ідеали та смаки межі ХІХ–ХХ ст. нерідко відправною точкою ставали наявні естетичні стереотипи чи нові естетичні концепти, а деколи й власні преференції. Р.Л. Стівенсон, який у той час успішно ініціював оновлення жанрового різновиду romance, у есеї “Скромне заперечення” (A Humble Remonstrance, 1884) ревізував знамениту працю Генрі Джеймса “Мистецтво прози” (The Art of Fiction, 1880) і відтак заперечував формулу роману як “вищу форму відтворення життя”, що її запропонував Г. Джеймс. Стівенсон

обстоював для цього жанру пріоритет не простого відтворення, а ретельного відбору життєвих колізій та художніх прийомів, якщо романіст має на меті передати не “брутальну енергію життя, що обрушується на читача, як грім небесний, <> а звуки життєвої музики, відтвореної невидимим музикантом” [2, с.80]. Пізніше своєрідне відлуння такого естетичного повороту знайдемо в статті Джона Голсуорсі «Туманні думки про мистецтво» (1911). Творець Форсайтів, віднесений згодом модерністською критикою, разом з Г. Веллсом та А. Беннетом, до гурту традиціоналістів, парадоксальним чином відкидає в есе абсолютизацію т.зв. “правди життя”, а натомість наголошує пріоритети селективності у її відображенні: “*Life, as it were, spiritually selected—that is Truth; a thing as multiple, and changing, as subtle, and strange, as Life itself, and as little to be bound by dogma*” [8]. Розвиток англійського роману після Г. Філдінга Голсуорсі представляє як постійне зіткнення жанрових моделей і застерігає тих, хто “оплакує” (bemoans) його занепад: варіативність романних форм, стверджує автор, обумовлена не лише соціоісторичними змінами, а й набутком творчої майстерності (craftsmanship). Автор зупиняється на зв'язках англійського роману та драми, на інших проявах синтезу мистецтв у сучасних формах жанру і не полишає без уваги й проблему читацької рецепції роману. Всупереч поширеній наразі серед частини українських дослідників ідеї про залежність англійської естетичної думки від уроків російської класики, Голсуорсі прямо й гостро полемізує з трактатом Льва Толстого “Що таке мистецтво”. Він зауважує, що Толстой, верифікуючи істинність мистецтва запитами широкого читача, підніс цей тип рецепції до рівня не менш тиранічного та вузького, ніж присуд елітарний, проти якого автор трактату виступав: “*Tolstoy, by saying that the greatest Art was that which appealed to the greatest number of living human beings, raised up the masses of mankind to be a definite new Judge or Academy, as tyrannical and narrow as ever were those whom he had destroyed*” [8].

Подібних парадоксів у едвардіанській полеміці про смаки багато. Здавалося б, навряд чи варто очікувати чогось несподіваного в цій царині від категоричного, заангажованого соціально-філософською аналітикою Герберта Веллса... Однак у трактаті «Сучасний роман» (1911) Веллс різко критикує перетворення жанру на розвагу для «Втомленого Гіганта», нудьгуючого читача-чоловіка, якого Веллс представляє дивовижно лінивим, розхлябаним і млявим створінням, яке треба примусити напружити своє мислення. Веллс повстає проти поширеної ідеї роману як нешкідливого наркотика, що прикрашає відпочинок; він

налаштований на реформування читацьких смаків, і в тому покладається найперше на жіночу аудиторію: “*Жінки набагато серйозніше ставляться не лише до життя, а й до літератури. Жінкам, незалежно від характеру й поглядів, не властива лінива й боязка інтелектуальна обмеженість, на якій заснована теорія Втомленого Гіганта. <> Читачки, й особливо молоді, наполегливо вимагають романів змістовних і реалістичних, й саме до них має дослуховуватися романіст – так поступово зможе він вийти з-під впливу вельми поширених у сучасній Англії ідей*” [3, с. 314].

Серед т.зв. “традиціоналістів” найбільше до пануючих літературних смаків дослухався (і в теорії, і на практиці) Арнольд Беннет. А з часом він сам виступив речником концепції “набутого смаку” у трактаті “Літературний смак: як його формувати” (1909). Праця не лише вчить цінувати класику, не судити про Річардсонову “Кларісу Гарлоу” за критеріями, набутими завдяки читанню Кіплінга. Беннет ще в 1909 р. ретельно вибудовує своєрідний канон, переважно англомовний, випередивши більш ніж на півстоліття укладання “Західного канону” Гарольдом Блумом, та його вибір був набагато інсуляришій за проблематику та художніми якостями [5].

Про літературні полеміки періоду класичного модернізму ми знаємо багато: особливо яскраві сторінки в трансформації жанрової природи роману належать тут низці критичних есе Д.Г. Лоуренса та В. Вулф, що набували широкого резонансу і серед їх однодумців, і серед більш поміркованих критиків, в літературно-критичній діяльності журналів “Scrutiny”, “Criterion” тощо. Зараз згадаємо лише один, але вагомий епізод у боротьбі за нові виміри романного мислення в Англії, на який у вітчизняній історії модернізму не зважали. У великодні дні 1910 р. у Кембріджі розпочалися літературно-критичні дебати під назвою “Модерністи – еретики” (Modernist Heresies). До 1924 р. включно тричі на рік, упродовж місяця, а то й двох, під час посту, Паски та з нагоди Михайлова дня постійні учасники товариства та всі охочі вели у коледжі Св.Магдалени серйозну, науково виважену дискусію про нові проблеми літературної творчості, релігії, історії культури та сучасного культурного процесу. Засновником цих зустрічей був викладач коледжу Св. Магдалени Чарлз Огден, а серед доповідачів та слухачів – Дж.Б. Шоу, Г.К. Честертон, Бертран Рассел, Клайв Белл, Руперт Брук, Джордж Мур, Айвор Річардс, В. Вулф, Літтон Стречі, Роджер Фрай. Модерністи-еретики приймали іноземних гостей – Ф. Марінетті, Георга Брандеса, Дж. Сантаяну. Предмет їх дискусії був дійсно безмежний – від філософії Ніцше та Бергсона

до проблем релігійної кризи, поширення нової езотерики, зокрема східної, від музичної «ересі віку джазу» до нового на той час мистецтва кіно. Художні пріоритети, які відстоювали «модерністи-єретики», апелювали начебто до обраних, до інтелектуальної еліти. Перелік вищезгаданих імен свідчить, що провідне місце в ньому належало «блумсберійцям». Так у травні 1924 р. на суд «єретиків» представила доповідь «Характер у літературі» В. Вулф – на її основі згодом авторка створила свою програмну статтю «Містер Беннет та місіс Браун». Однак дискусійне поле, змодельоване цією полемікою, залучало настільки масштабний культурний контекст, що його як активний чинник формування модерністської парадигми роману не можна оминати. Американський дослідник Деймон Франке, який здійснив скрупульозне дослідження цього феномена в дискурсі британської культури, мав усі підстави стверджувати, що ересь як популярний дискурсивний троп може бути містким визначенням тих конструктивних наслідків, які згадані дискусії мали для становлення однієї з найпомітніших модерністських шкіл у англомовній культурі [7].

У повоєнний період настільки масштабних і впливових літературно-критичних дебатів, як на початку ХХ ст., у Британії не виникало. Один із прецедентів набув неабиякого резонансу і в самій країні, і за її межами: на початку 1950-х невелика, але вельми авторитетна група письменників та літературних діячів виступила на захист реалістичної традиції [9, р. 108] На шпальтах літературного додатку до газети «Таймс», у престижному журналі «The London Magazine» відомий письменник і громадський діяч Чарлз Персі Сноу, його дружина Памела Хенсфорд Джонсон, їх друзі та колеги Ентоні Пауел, Вільям Купер та Енгус Вілсон опублікували низку статей, у яких денонсували естетичне значення модерністського експерименту як на пряму, що нівелює особистість, духовно збіднює індивідуальний світ як персонажа, так і читача, й навіть несе в собі загрозу для національної ідентичності... У контексті пост-класичної культури духовно-естетичний вектор тих дебатів видається щонайменше консервативним. Та й дискусії у параметрах попередньо згаданих у розвідці полемік – з численними дебатами, поступовим зростанням кількості дискутантів – начебто й не відбулося. Однак у соціокультурному кліматі першої повоєнної декади ініціатива Ч.П. Сноу та його однодумців мала значний резонанс у літературному процесі. Майже впродовж десятиліття маятник естетичного смаку отримав інший, порівняно з довоєнним періодом, імпульс до руху. В жанровій системі

англійського роману відродився інтерес до великої форми – епічного циклу, подібного до серії романів Сноу «Чужі й брати» та Е.Пауела «Танок під музику часу». Нове літературне покоління – «сердиті романісти», їхні наступники в царині т.зв. «робітничого роману» тощо – звертались до роману звичай, сцен провінційного життя, орієнтуючись на систему соціального та психологічного реалізму. У 1957 р. під обкладинкою антології з промовистою назвою «Декларація» у такому ключі виступили прихильники так званого «Руху» (the Movement). У літературних поглядах учасників цієї акції – лідера «сердитої» драми Джона Осборна, англійського послідовника французького екзистенціалізму Коліна Вілсона, романіста Джона Вейна, мистецького критика та кінорежисера Кеннета Тайнена та заангажованої на той час лівими ідеями Доріс Лессінг – було не так багато спільного – крім упевненості, що ідеї мистецтва модернізму в тогочасній Англії віджили своє [6]. Попри це, передчасно робити висновок стосовно повернення цілої генерації до традиційних літературних форм: як сталося пізніше в літературі США, зокрема у відомій праці Джона Гарднера «On Moral Fiction», акцент на проблемі «моральності» в англійській літературі 1950-х не спинив епістемологічних та поетикальних трансформацій – роман, хай дещо іншим чином і пізніше, порівняно з іншими національними моделями, сприйняв постмодерні стратегії і практики, відбувся як даність і сформував власну читацьку аудиторію.

Влаштувати загальнонаціональну дискусію з приводу відповідності постмодерністського експерименту духовним потребам сучасників у Британії 1960-х – 1970-х рр. уже ніхто не збирався: культурні процеси пост-індустріального суспільства керуються іншими інформаційними потоками, моделюються інакшими чинниками на рівні видавничих стратегій та науково-критичного осмислення в стінах Академії та поза ними, а феномен літературних смаків актуалізується у вільному просторі множинних інтерпретацій. Досить своєрідно, щоправда, зрезонував у літературі ХХ століття один із аспектів давніших літературних дискусій. Прокламований О. Вайлдом концепт «критик як митець» зреалізувався у десятках варіантів «митця як критика» у модерністській культурі й набув безпрецедентного поширення в постмодерній.

Але свого речника (а можливо, й пророка) чергова зміна мистецької парадигми в Англії, на нашу думку, мала. Ім'я Джона Фаулза широко відоме, але його літературно-критична практика й полеміка менше цікавлять читачів, аніж його художні твори. Між тим від раннього філософського есе «Арістос»[1], особливо розділу в ньому про значення

мистецтва [4, с. 353–405], до пізніх “Кротових нор” літературна есеїстика цього прозаїка, як чутливий барометр, фокусувала увагу читача на біфуркації the Few & the Many, на інтердискурсивній взаємодії історичного й сучасного, індивідуального й колективного досвіду, на синтезі природного й людського, постмодерній чутливості, на свободі й несвободі плекати в собі арістос.

Повертаючись до діалогічного вектора між поняттями “tastes differ” та “an acquired taste”, підведемо підсумок сказаному. Упродовж майже століття на теренах англійської культури органічна для неї інтелектуальна практика літературної дискусії сприяла утвердженню множинності індивідуального та колективного смаків. У цьому процесі чинник “набутого смаку” відіграв роль індикатора змін. Він виступав у різних іпостасях: переходив від інстанції культурного оберіга, – зокрема, і у невдячній ролі літературного стереотипу, – до більш конструктивного втілення, до інстанції культуротворчої. Обидва маркери художнього смаку – як стимул експліцитного звільнення, так і принцип регламентації естетичних корелят – оприявнювалися в літературно-критичних дискусіях різних типів і тим сприяли безперервному культурному діалогу, в якому синтез знання, пам’яті та почуття чи їх ризоморфна взаємодія є запорукою збереження в літературі Великої Британії культурного шару.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козюра О.В. “Арістос” Джона Фаулза: філософська концепція мистецтва / О.В. Козюра // Наук.записки Харків.нац.університету ім. Г. Сковороди. Серія Літературознавство.– Вип.1(41). – Част.1 – Х., 2005 – С. 117–121.
2. Рыбакова Н.И. Дискуссия о критике в английской литературе к. XIX – нач. XX в. / Н.И. Рыбакова // Проблемы взаимовлияния в русской и зарубежной литературе. Межвуз.сборник. – Горький, 1986 – С.74–82.
3. Уэллс, Герберт. Современный роман // Герберт Уэллс. Собр. соч. в 15 тт. – Т.14 – М. : “Правда”, 1964 – С. 314–322.
4. Фаулз, Джон. Аристос.– М. : Эксмо-Пресс, 2002. – 432 с.
5. Bennett, Arnold. Literary Taste: How to Form it / Arnold Bennett [essay] Режим доступу: <http://librivox.org/literary-taste-how-to-form-it-by-arnold-bennett/>
6. Declaration / T.Maschler (ed.)/ Tom Maschler – L. : MacGibbon & Kee, 1957.
7. Franke, Damon. Modernist Heresies. British Literary History, 1883–1924 / Damon Franke – Columbus : The Ohio State UP. – 2008 – 258p.

8. Galsworthy, John. Vague Thoughts On Art / John Galsworthy [essay] Режим доступу : <http://www.readbookonline.net/readOnline/13552/>
9. Sinfield, Alan. The Migrations of Modernism: Remaking English Studies in the Cold War / Alan Sinfield // New Formations. – No 2. – Summer 1987. – P.107–126.

“СМАЧНИЙ/НЕСМАЧНИЙ” ПОРТРЕТ У ПРОЗІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

Людмила ЗОЛОТЮК

Житомирський державний університет імені Івана Франка

У статті зосереджена увага на “їстівних” рисах портретописання, смакових і нюхових враженнях від їжі, напоїв у прозі В. Винниченка. Визначено художні тропи, завдяки яким у портретний опис уведено “смак” та “несмак”, відповідні їм конотації та розглянуто функції таких засобів.

Ключові слова: портрет, Інший, чужий, обрамлення, екзотика, смак.

В статье сосредоточено внимание на “съедобных” чертах портретирования, вкусовых и обонятельных впечатлениях от пищи, напитков в прозе В. Винниченко. Определены художественные тропы, благодаря которым в портретное описание введены “вкус” и “безвкусица”, соответствующие им коннотации и рассмотрены функции таких средств.

Ключевые слова: портрет, Другой, чужой, обрамление, экзотика, вкус.

The article focuses on “edible” features of portraits, gustatory and olfactory experiences of foods and beverages in Volodymyr Vynnychenko’s fiction. The tropes describing tastelessness in the portraits are identified. The corresponding connotations are also discussed, as well as the functions of these artistic means.

Key words: portrait, Other, alien, framing, exotic, taste.

Використання “їстівних”, “смачних” чи не дуже, художніх засобів у словесному портретописанні – справа не нова. У своєму дослідженні “Творчість у їжі та прозі, або Гійом Аполлінер гурман” Тетяна Сірчук представляє французького автора не тільки гурманом, а й дослідником чуттєвості, зокрема жіночої: “Більше того, любов до життя, яка часто проявляється у його дискурсі про їжу, надихає Аполлінера на дослідження чуттєвості. Його любов до жінок втілюється у мові, яка запозичує їстівні елементи. Також численними є їстівні метафори, за допомогою яких